

تأثیرات شوروی بر ساختار اقتصادی و فرهنگی فرقه دموکرات آذربایجان

محمدجعفر چمنکار^۱

چکیده

ظهور فرقه دموکرات آذربایجان از مهم‌ترین رویدادهای سیاسی قرن بیستم میلادی در ایران است که شهریور ۱۳۲۴ ش. تا پایان آذر ۱۳۲۵ ش. با حمایت همه‌جانبه دولت شوروی تشکیل شد. حمایت تمام‌عیار مسکو از این جریان در همه جنبه‌های سیاسی، نظامی، تجاری، صنعتی، فرهنگی، علمی و آموزشی بود که به اشکال گوناگون، مستقیم و غیرمستقیم انجام می‌گرفت. هدف این پژوهش بررسی ابعاد همکاری‌های اتحاد شوروی با جریان تحت رهبری پیشه‌وری ضمن تمرکز بر امور اقتصادی و فرهنگی است. روش تحقیق کتابخانه‌ای و با تأکید بر منابع دست اول به‌ویژه آرشیو سازمان اسناد ملی، نشریات از جمله روزنامه آذربایجان و سایر روزنامه‌های چپ‌گرا مانند آژیر و آزاد ملت است. در پایان نتیجه‌گیری می‌شود که مقامات مسکو با هدف اعمال فشار مضاعف بر دولت مرکزی ایران به منظور کسب امتیاز نفت شمال و نشان‌دادن فعالیت‌های مترقیانه سوسیالیستی به آحاد جامعه ایران به حمایت همه‌جانبه فرقه دموکرات اقدام نموده و تداوم یک ساله حکومت آنان نیز تحت تأثیر مستقیم این مناسبات بوده است.

واژگان کلیدی:

ایران، شوروی، آذربایجان، فرقه دموکرات، ساختارها، اقتصادی، فرهنگی.

مقدمه

روز دوشنبه ۱۲ شهریور ۱۳۲۴، فرقه دموکرات آذربایجان^۱ با انتشار بیانیه‌ای که به دو زبان آذربایجانی و فارسی نوشته شده و حاوی یک مقدمه و ۱۲ ماده بود، رسماً تشکیل فرقه خود را اعلام نمود. دوم آذر ۱۳۲۴ ش. کنگره خلق آذربایجان که به مجلس مؤسسان تغییر نام یافت، شروع به کار کرد و در ۲۱ آذر همان سال، مجلس ملی آذربایجان افتتاح گردید و در جلسه قبل از ظهر خود پیشه‌وری را مأمور تشکیل کابینه نمود. وی کابینه خود را بعدازظهر همان روز به مجلس معرفی کرد. هنگامی که فرقه دموکرات تشکیل شد، محسن صدر نخست‌وزیر ایران بود و در ۲۱ آذر ۱۳۲۴ که فرقه اعلام حکومت خودگردان کرد، ابراهیم حکیمی مقام نخست‌وزیری ایران را برعهده داشت. مقارن با این تحولات، حزب دموکرات به سرعت در حال گسترش نفوذ خود در آذربایجان بود و فدائیان این حزب به عنوان بازوی نظامی این تشکل سیاسی با حمله به پادگان‌های نظامی، کنترل شهرهای آذربایجان را یکی پس از دیگری به‌دست گرفتند. اسناد و شواهد نشان می‌دهد که طرح پیدایش فرقه دموکرات آذربایجان از مدتی قبل توسط استالین در مسکو و باکو ریخته شده بود. دولت شوروی در پوشش شعارهای عدالت‌خواهانه و محو نظام سرمایه‌داری از فرصت‌های به‌دست آمده پس از جنگ جهانی دوم در ایران، به منظور نیل به اهداف خود استفاده کرد؛ در نتیجه، این فرقه یک جنبش قائم به ذات و مستقل نبود. حزب دموکرات آذربایجان از بدو استقرار حکومت خود به دلیل قطع ارتباط با دولت مرکزی، قادر به برقراری رابطه با تهران نبود و هیچ دولتی جز شوروی تمایلی برای همکاری با فرقه نشان نداد و فرقه دموکرات نیز برای جلوگیری از ادامه این وضع به توسعه روابط با شوروی پرداخت که اقتصاد و امور فرهنگی نیز بخشی از این فرایند محسوب می‌شد. در تحلیل تاریخ فرقه دموکرات آذربایجان، نقد و بررسی‌های متعددی انجام شده است و کتاب‌های نوشته‌شده توسط سیاسیون و نظامیان، خاطرات شاهدان عینی، رهبران فرقه و اعضای احزاب چپ ایران حائز اهمیت فراوان است. روزنامه‌های عمومی کشور همچون اطلاعات، کیهان و نشریات چپ‌گرای محلی مانند آژیر، وطن یولاندا، آزاد ملت و به‌ویژه آذربایجان، حاوی اطلاعات بسیار مهم در خصوص تحولات فرقه و همکاری‌های فرهنگی و اقتصادی آن با شوروی هستند. با مراجعه به مرکز اسناد و آرشیو کتابخانه ملی شمال‌غرب کشور در تبریز و آرشیو گروه‌های چپ خارج

۱. آذربایجان دموکرات فرقه سی

از ایران روزنامه آذربایجان^۱ در دسترس قرار گرفت. فرجام چنین فعالیتی، دستیابی به مطالب معتبری است که در سایر منابع به آن اشاره نشده است. اسناد غیرمنتشره در آرشیو سازمان اسناد ملی، یکی دیگر از منابع موثقی است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. با فروپاشی اتحاد شوروی اسناد ۷۰ ساله با مهر فوق‌العاده سری در آرشیو حزب کمونیست و وزارت خارجه شوروی در مسکو و باکو در دسترس پژوهشگران قرار گرفت. انتشار این اسناد، افق‌های جدیدی را در مورد تأثیرات مسکو بر ابعاد گوناگون حیات فرقه دموکرات، پیش‌روی محققان قرار داد. در این نوشتار، پژوهشگر با استفاده از روش کتابخانه‌ای و تحلیل تاریخی با تکیه بر مستندات دست اول در تلاش است تا بدون تمرکز بر تاریخ سیاسی و چگونگی تشکیل فرقه دموکرات به این سؤال پاسخ دهد که اتحاد شوروی چگونه توانست از دیدگاه فرهنگی و اقتصادی بر فرقه دموکرات تأثیر بگذارد؟

در پایان نتیجه‌گیری می‌شود که سیاستمداران مسکو با هدف کمک به استمرار حیات این جریان، در اشکال مختلف بر ساختار اقتصادی، بازرگانی داخلی و خارجی، نظام فرهنگی، علمی و آموزشی فرقه دموکرات تأثیر داشته و جهت‌دهی‌های کلی و کمک‌های فکری و فنی مورد نیاز به‌وسیله آنان مهیا می‌شد.

پیشینه پژوهش

به علت اهمیت فرقه دموکرات آذربایجان، از ابتدای تشکیل آن تاکنون بیش از ۲۰۰ کتاب و تعدادی مقاله در ارتباط با این رویداد تاریخی انتشار یافته است. با وجود اینکه این منابع از لحاظ محتوایی و کیفیت در درجات گوناگونی قرار دارند، اما داده‌های ارزشمندی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. تعدادی از این آثار، به‌وسیله طرفداران فرقه که عمدتاً جزء نیروهای پان‌ترکیست یا احزاب چپ‌گرا بودند، نگاشته شده و یا اکثریت، حاصل قلم نویسندگان مخالف حکومت پیشه‌وری در دوران حکومت پهلوی دوم و یا دوره حکومت جمهوری اسلامی بوده است. بخش اندکی از این منابع به‌خصوص در دسته مخالفان، به اصلاحات انجام گرفته در مدت حکومت یک ساله فرقه پرداخته و گاه به شکل عمدی، سعی در نادیده‌گرفتن واقعیت‌های تاریخی دارند. در نتیجه به سختی می‌توان داده‌هایی را در مورد اقدامات فرهنگی - اقتصادی حکومت ملی آذربایجان و تأثیر اتحاد شوروی در شکل‌گیری این فرایند به دست آورد. علیزاده (۱۳۹۲) در کتاب «حکومت ملی آذربایجان، مروری بر رویداد

۱. ارگان رسمی حزب دموکرات آذربایجان

سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۲۵» به برخی از این اصلاحات پرداخته است. فرزانه، [بی‌تا] در کتاب *خاطرات خود با نام «گذشت زمان»* به خصوص به اقدامات فرهنگی و هنری فرقه اشاره می‌کند. لاهرودی (۲۰۰۷) در کتاب *«یادمانده‌ها و ملاحظه‌ها»* به بخش اقتصادی و انتشارات فرهنگی حزب دموکرات پرداخته است. هیئت (۱۳۶۹) در کتاب ترکی *«آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش»* در خلال بررسی تاریخ ادبیات خطه آذربایجان با دیدگاه علمی و تخصصی به نشریات، کتب و مسئله زبان در زمان حکومت پیشه‌وری توجه نموده است. کتاب‌های *«ایران و جنگ سرد، بحران آذربایجان ۱۳۲۴-۱۳۲۵ ش.»* نوشته فاوست (۱۳۷۳)، *«فراز و فرود فرقه دموکرات آذربایجان (به‌روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر شوروی) اثر مهم حسنی (۱۳۸۳)، «ایران و آذربایجان در بستر تاریخ و زبان»*، نوشته جوادی (۲۰۱۶) و *«فرامین تأسیس، اداره و انحلال حکومت فرقه دموکرات آذربایجان»* تألیف بیات (۱۴۰۰) نیز حاوی اطلاعات بسیار ارزشمندی در این مقوله هستند. مقاله نیسمن (۱۳۸۱) نیز با عنوان *«ارتش سرخ و چگونگی ابداع آذربایجان جنوبی»* با دید تحلیلی به تلاش فرهنگی مسکو برای استیلاء بر فرقه دموکرات آذربایجان پرداخته است. هر پژوهشی در این زمینه، بدون توجه به خاطرات منتشره از جمله خاطرات ابراهیمی (۱۳۲۴)، اخگر (۱۳۲۷)، آوانسیان (۱۳۶۹)، افتخاری (۱۳۷۰)، کیانوری (۱۳۷۱)، مرادی (۱۳۸۲)، اسکندری (۱۳۸۴)، فیروز (۱۳۸۷)، رضا (۱۳۹۱) و صباحی (۱۳۹۳) ناقص خواهد بود. پژوهشگر در این نوشتار سعی نموده با اتکاء به منابع اصلی فرقه دموکرات به خصوص نشریات کمیاب، بدون حب و بغض به تأثیرات شوروی بر این حرکت و مجموعه اقدامات فرهنگی و اقتصادی برآمده از این ارتباطات بپردازد؛ این مسئله به‌نوعی تفاوت و ارزش افزوده مقاله نسبت به سایر تحقیقات مشابه است.

چارچوب نظری

۱- روابط خارجی فرقه دموکرات آذربایجان با شوروی

روابط فرقه دموکرات با شوروی از همان ابتدا، شکل گسترده‌ای به خود گرفت و ارتباطات به گونه‌ای شد که حتی هواداران فرقه دموکرات نیز به آسانی و بدون هیچ ممنوعیتی با کنسولگری شوروی در تبریز ارتباط داشتند. (ساکما، ۷۱۴۳ / ۲۹۰) به گفته پیشه‌وری نجات و سعادت ملت ایران در گرو پیشرفت رژیم بود که انقلابیون شوروی می‌خواستند و اگر غیر از *«لوای پرافتخار لنین»* بیرق دیگری در شوروی به اهتزاز در می‌آمد، *«استقلال و آزادی ایران»* برای همیشه در معرض خطر قرار می‌گرفت (ذوقی، ۱۳۶۸: ۲۵۹).

رهبران حزب دموکرات از جمله پیشه‌وری، سلام‌الله جاوید و جعفر کاویانی که در آذر ۱۳۲۴ به عضویت کمیته ملی فرقه انتخاب شدند، سپس به عضویت حکومت محلی درآمدند، همگی در تشکیل حزب کمونیست ایران نقش داشتند و برخی سال‌های زندگی خود را در شوروی سپری نموده و دارای تحصیلات و آموزش روسی بودند (فاوست، ۱۳۷۳: ۸۴؛ ابراهیمیان، ۱۳۷۱: ۴۷۰). همچنین اعزام برخی از سران ایلات و عشایر به اتحاد شوروی پیرو این برنامه انجام گرفت (ساکما، ۲۹۰/۴۱۲). حزب دموکرات خود را بخشی از جنبش بین‌المللی سوسیالیستی جهان تلقی می‌کرد (کاظمی، ۱۹۹۹: ۱۸۱) و شوروی را کشوری می‌دانست که «تمام خوشبختی‌ها، جانشین آن بدبختی‌ها» شده بود (ستاره آذربایجان، س ۱، ش ۱۵، ۲۴ خرداد ۱۳۲۴: ۲). شوروی نیز تنها پشتیبان جدی حکومت دست‌نشانده خود بود و اعتلای هر چند موقت این فرقه را در راستای نفوذ بیشتر خود بر ایران می‌دانست (شوکت، ۱۳۸۶: ۲۲۸). در نتیجه با حضور مؤثر خود، تمام جنبه‌های نظامی، بازرگانی، صنعتی، کشاورزی، آموزشی، پزشکی و بهداشتی حکومت آذربایجان را تحت تأثیر قرار داد.

۲- روابط اقتصادی

سال‌های پیش از جنگ جهانی دوم، آذربایجان انبار غله کشور به‌شمار می‌رفت و بخش مهمی از تولیدات این کشور صادر می‌شد. چنانکه مقارن با اشغال ایران، میزان کشت گندم آن ۳۵۰ هزار تن، جو ۱۷۰ هزار تن و برنج ۵ هزار تن بود. ۲ میلیون رأس گوسفند، ۸۰۳۳۰۰ رأس بز، ۲۰ هزار رأس اسب و مادیان، ۸۰۰ هزار رأس گاو و ۲۰ هزار رأس شتر نیز در بخش دامداری وجود داشت (معتضد، ۱۳۷۶: ۳۶۰). در سال ۱۳۲۰ش. تبریز دارای ۱۸ کارخانه صنعتی بود که ۵ کارخانه آن در زمینه نساجی فعالیت می‌کرد. کارخانه‌های نخ‌ریسی پشمینه، چرم‌سازی خسروی (فاوست، ۱۳۷۳: ۱۶، ۵۲) فرش‌بافی جوان تبریز، ریسندگی ظفر، کبریت‌سازی توکلی و ممتاز، ریسندگی کلکته‌چی و آجوسازی ستاره (اخگر، ۱۳۲۷: ۱۱۳-۱۰۳) نمونه‌هایی از این مراکز بودند. شوروی با صادرات ۱۱ میلیون و پانصد قران قند، ۳۰۰ هزار قران شیشه‌آلات، ۱۶۲ هزار قران ظروف چینی و ۴۸۰ هزار قران اجناس خرازی در صدر کشورهای صادرکننده به آذربایجان بود. کشمش، توتون، نمک، محصولات دامی و زراعی و فرش نیز از مهم‌ترین محصولات ارسالی منطقه آذربایجان به شوروی بود (معتضد، ۱۳۷۶: ۳۶۰). طبق برآورد حزب دموکرات تا آذر ۱۳۲۴، ۸۰٪ از تمام اراضی قابل کشت در آذربایجان متعلق به مالکان عمده، ۱۲٪ املاک دولتی و ۸٪ در اختیار خرده مالکان بود (اتابکی، ۱۳۷۶: ۱۶۰).

با استقرار فرقه دموکرات در آذربایجان، رضا رسولی رئیس سابق اداره خواروبار شهرداری تبریز به سمت وزیر تجارت و اقتصاد آذربایجان منصوب شد و به تقلید از روش‌های مرسوم در اتحاد شوروی، اصلاحات اقتصادی را با هدف جذب لایه‌های محروم جامعه به‌ویژه زارعان آغاز نمود و از اسفند ۱۳۲۴ش. مسئله تقسیم اراضی مطرح شد (آزاد ملت، س ۱، ش ۲، ۷ اسفند ۱۳۲۴: ۱). پس از تصویب نظامنامه و تشکیل کمیسیون تقسیم اراضی در سال ۱۳۲۵ش. (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۱۲۴۸۴) با تصاحب اراضی مالکین بزرگ (قاسملو، ۱۳۹۲: ۱۰۲)، بیش از ۲۵۰ هزار هکتار زمین بین ۲۱۰ هزار خانواده دهقان تقسیم شد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۰۹). همچنین مستغلات مخالفین فرقه در شهرهای مختلف آذربایجان مصادره شد (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۹۵۸۳؛ ۹۵/۲۹۳/۱۸۹۸؛ ۹۵/۲۹۳/۱۲۴۵۰)، حتی بخشنامه‌ای در مورد چگونگی مصرف درآمد حاصله از اموال مصادره‌ای اعلام گردید (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۱۱۲۹۵).

بانک‌های "ملی"، "صنعتی و کشاورزی" و "سپه" مصادره شد و وجوهات آنها در اختیار فرقه قرار گرفت (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۱۱؛ اخگر، [بی تا]: ۹۹، ۹۵). بانک ملی به هنگام مصادره دارای بیش از ۳ میلیون تومان سرمایه بود (لنچافسکی، ۱۳۵۱: ۳۶۲) و از اواخر خرداد ۱۳۲۵ش. بانک آذربایجان تأسیس شد؛ از اینرو مقامات اقتصادی فرقه تلاش فراوانی برای اعتمادسازی و سوددهی آن انجام دادند (آزاد ملت، س ۲، ش ۱۱۴، ۲۶ آبان ۱۳۲۵: ۱). پس از مصادره بانک‌ها، پول فرقه از ریال به واحد ترکی «قران و تومان» تبدیل شد (مجتهدی، ۱۳۸۸: ۲۳۴) و بر این اساس، فرقه دموکرات بدون آنکه حتی بانک ناشر اسکناس داشته باشد، به‌علت کمبود ذخائر مالی از اواخر سال ۱۳۲۴ش. باعجله یک‌سری اسکناس به ارزش ۱ تا ۵۰ تومان (ساکما، ۹۵/۲۹۷/۹۲۱؛ ۹۹۸/۸۲۰) را به صورت بسیار ابتدایی و با کاغذ معمولی و بدون رعایت موارد امنیتی منتشر کرد (شرقی، ۱۳۸۸: ۵۲-۵۱) و مقادیری از این اسکناس‌ها در چاپخانه‌های باکو انتشار یافتند (آذرننگ و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۳۵). با این وجود، این اسکناس‌ها از سوی عامه مردم و به‌خصوص دستفروش‌ها مورد پذیرش قرار نگرفت (لاهرودی، ۲۰۰۷: ۵۹) و به‌عنوان بخشی از همکاری‌های اقتصادی حزب دموکرات با شوروی، وجوهاتی از فرقه در بانک "روس و ایران" نگهداری می‌شد (ساکما، ۲۴۰/۲۲۰۰۳؛ ۲۴۰/۱۸۶۴۸) و موجودی سید جعفر پیشه‌وری، صدر فرقه دموکرات آذربایجان در بانک ایران و روس بر اساس اسناد نویافته ۱۸۹۲۱۲۵۰ ریال (هیجده میلیون و نهصد و بیست و یک هزار و دویست و پنجاه ریال) بود که در دفترچه حساب بانکی وی قرار داشت. دولت ایران سال ۱۳۲۵ش. در نامه به بانک‌های مختلف در خصوص توقیف سپرده‌های فرقه و در

نامه‌نگاری‌های متعدد با سفارت شوروی در تهران، خواستار استرداد اموال پیشه‌وری و مسدودشدن حساب بانکی او شده بود (ساکما، ۱۸۶۴۸/۲۴۰).

توسعه تجارت از مسائل مهم فرقه دموکرات بود و به‌علت مسدودشدن راه‌های تجاری، اغلب کشاورزان و باغداران عمده و خرده مالکین متحمل زیان‌های سنگین شده و استمرار این امر موجبات افزایش اعتراضات مردمی را فراهم می‌کرد؛^۱ به‌همین منظور، فرقه از ابتدا به تجارت توجه ویژه داشت و آن را از ضروریات حکومت ملی عنوان می‌کرد. به‌گونه‌ای که در برنامه خود به مسئولان حزب دستور داد که تمام تدابیر لازم را برای رشد تجارت و روابط بازرگانی فراهم کنند (آذربایجان، ۱۳۲۴/۹/۲۲: ۱)، گرچه اخذ مالیات از اقشار مختلف مردم حتی در روستاها ادامه یافت و در صورت عدم پرداخت به موقع اخطاریه صادر می‌شد (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۳۴۶۱). فرقه تلاش داشت با تشویق بازار و کار، علاوه بر درآمدزایی، نمایی از یک وضعیت عادی و جامعه بالنده را نشان دهد (فاوست، ۱۳۷۳: ۱۰۰)، اما هیچ دولتی جز شوروی خواهان دادوستد با حکومت آذربایجان نبود؛ حکومت آذربایجان حتی از طرف جامعه بین‌المللی هم مورد تأیید قرار نگرفت، چنانکه در هنگام گشایش مجلس ملی، کنسولگری آمریکا و انگلیس در آن حضور نداشتند (مرادی مراغه‌ای، ۱۳۸۲: ۳۷۰).

شوروی‌ها، نقش حمایتی خود را به‌طور گسترده ایفاء کردند و کمک‌های مؤثری را در ابعاد بازرگانی، تجاری و صنعتی انجام دادند. آنها بر اساس قانون اساسی حزب دموکرات آذربایجان که ساخته و پرداخته خود آنها بود، دستور حق بازرگانی خارجی مستقل را دادند و ماده‌ای را در باره آن در قانون اساسی آذربایجان در نظر گرفتند. به این ترتیب، فرمان حکومت ملی در مورد بازرگانی خارجی صادر شد، به‌طوری که شورای کمیسارهای اتحاد جماهیر شوروی دستوری را در باره ارسال ماشین‌های حفاری به تبریز، جهت حل مسئله آبرسانی به این شهر صادر کرد. "شرکت آذ نفت" ماشین‌آلات حفاری به ارزش ۴۳۰ هزار منات را با موافقت بایباکوف^۲ کمیسر صنایع نفت اتحاد شوروی به حکومت فرقه دموکرات فروخت و حکومت ملی پول این ماشین‌آلات را در عرض سه ماه به‌طور نقدی یا به صورت کالا پرداخت کرد. همچنین برای بهبود وضعیت اقتصادی آذربایجان، میرجعفر باقراوف دبیر کل حزب کمونیست آذربایجان شوروی پیشنهاد کرد که به حجم کالاهای خریداری شده از آذربایجان ایران، حتی به‌طور موقت افزوده شود و به بانک ملی، آن هم به شرط بازپرداخت

۱. برخی اسناد غائله آذربایجان، ثبت در سازمان اسناد و کتابخانه ملی، مدیریت شمال غرب ایران از جمله سند شماره

۱۵، [بی‌تا] به این موضوع اشاره دارند.

۲. Bayibakov

کالا، ۶۰-۵۰ میلیون ریال وام داده شود و موافقتنامه بازرگانی به امضاء برسد و مساعدت لازم را در این زمینه به حکومت فرقه نماید (حسنلی، ۱۳۸۳: ۱۱۸-۱۱۷). در ۱۳ آبان ۱۳۲۴ ویاجسلاو مولوتف^۱ صدر شورای کمیساریای خلقی اتحاد شوروی، قراری را با عنوان «توسعه مناسبات اقتصادی با آذربایجان ایران» صادر کرد. طبق این قرار می‌بایست در اسرع وقت، مقادیر متنابهی چیت، قند، محصولات نفتی، نخ و کاغذ به تبریز ارسال شود و در مقابل، مؤسسات مختلف اقتصادی شوروی از آذربایجان ایران گاو، گوسفند، کوشمش، برکه زردآلو، بادام و پشم خریداری نمایند (حسنلی، ۱۳۸۳: ۱۰۰). حکومت آذربایجان هم با تأسیس یک شرکت بزرگ تجاری، معاملات با شوروی را گسترده ساخت. این شرکت مسئول صادرات و واردات کالا بود و نقش واسطه‌گری داشت و معاملات آذربایجان را در داخل و خارج هدایت می‌کرد. همچنین شرکت با سرمایه ۲۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال معاملات را انجام داده و اجناسی مانند خشکبار و محصولات کشاورزی را به قیمت مناسب خریداری و با ترانزیت از راه‌های جدید منتهی به شوروی، محصولات را به آنجا صادر می‌کرد (آذربایجان، ۱۳۲۴/۸/۱: ۲). بر اساس مکاتبات اداره کشاورزی فرقه دموکرات در سال ۱۳۲۵ ش. شوروی یکی از مهم‌ترین شرکای آنان در زمینه خرید محصولات غذایی بود (ساکما، ۱۴/۱۱۰۲۹۳/۹۵) و از طریق گمرک آستارا، دام‌هایی مانند گوسفند، بز و گاو به شوروی صادر می‌شد (ساکما، ۸۹/۱۲۴۳/۹۵). سران فرقه امیدوار بودند که این اقدام، تأثیر مهم و مؤثری در بدنه اقتصاد آذربایجان داشته باشد و وضعیت زارعان و دامداران را بهبود بخشد. پس از مدتی قراردادهای تجاری فرقه آذربایجان، از این هم فراتر رفت و معاملات در سطح وسیع و گسترده با شوروی برقرار کرد. چنانکه شوروی در زمینه صنایع اتومبیل، هواپیما و ماشین‌آلات، تمام مساعدت‌های لازم را به حزب دموکرات ارائه نمود و با راه‌اندازی کارخانجات و نیز با ایجاد امکانات زراعی و آموزشی به کشاورزان، بازدهی محصولات را افزایش داد (آذربایجان، ۲۱/۳/۱۳۲۵: ۲).

با شروع فعالیت حکومت پیشه‌وری، آمار کارگاه‌های تولیدی صنعتی موجود در نقاط مختلف آذربایجان تهیه شد (ساکما، ۲۴۴۴/۲۹۳/۹۵) و فرقه در زمینه صنعتی نیز از مساعدت‌های شوروی برخوردار گردید، به‌گونه‌ای که در منطقه آذربایجان ۲۰ معدن زغال سنگ، ۶ کارخانه بزرگ از جمله کارخانه کاغذ و دیگر مؤسسات صنعتی راه‌اندازی شد (آذربایجان، ۱۶/۸/۱۳۲۵: ۲) و کارخانه نساجی ظفر تبریز یکی از این کارخانه‌ها بود که در

^۱. Vyachesla Molotov

تابستان ۱۳۲۵ ش. تأسیس گردید (اخگر، ۱۳۲۷: ۱۰۰). دولت شوروی برای کمک به صنایع نفت باکو و رفع بیکاری در آذربایجان ایران نیز تدابیری اندیشید، به‌عنوان مثال باقراوف دبیر اول حزب کمونیست آذربایجان شوروی که نقش کلیدی در تشکیل فرقه داشت، در گزارشی که به مسکو ارسال کرد، پیشنهاد داد که برای تحکیم مناسبات اقتصادی میان جمهوری آذربایجان با حزب دموکرات باید اقداماتی را انجام دهد. در این گزارش آمده است که توسعه صنایع نفت این جمهوری نیاز به نیروی کار ۳۰-۲۵ هزار نفری دارد و باقراوف پیشنهاد کرد که این کارگران از آذربایجان ایران تأمین شوند (حسنلی، ۱۳۸۳: ۱۱۹-۱۱۸). در مقابل، حکومت آذربایجان به‌منظور تحکیم مناسبات با شوروی، تمهیداتی برای تسهیل ورود و اقامت کارکنان این کشور اتم از مشاوران سیاسی، متخصصان و کارگران اندیشید و قانون کار آنها را مشخص کرده و مکانی را برای استراحت‌شان در نظر گرفت (آذربایجان، ۱۳۲۵/۴/۱۹: ۲).

تأثیرات فرهنگی

نفوذ فرهنگی شوروی بر حزب دموکرات آذربایجان، بخش مهمی از تأثیرپذیری فرقه از تعالیم مسکو و رؤیاهای ناسیونالیست‌ها و روشنفکران تندرو قفقاز جنوبی به‌شمار می‌رفت. در اتحاد جماهیر شوروی، انجمن روابط فرهنگی با کشورهای خارجی وجود داشت که اختصاراً "وکس"^۱ نامیده می‌شد و در کشورهای مختلف از جمله ایران نماینده داشت. در اداره مرکزی وکس در مسکو، بخش خاور نزدیک فعالیت می‌کرد و در باره ایران مطالعه می‌نمود. انستیتوی شرق‌شناسی فرهنگستان علوم شوروی در لنینگراد، انستیتو شرق‌شناسی مسکو، بخش شرقی دانشکده تاریخ دانشگاه دولتی مسکو، بخش شرقی دانشکده شرق‌شناسی لنینگراد و انستیتوهای تاریخ، ادبیات و زبان فرهنگستان‌های شوروی در جمهوری‌های ازبکستان، قزاقستان، گرجستان، تاجیکستان و به خصوص آذربایجان از جمله مؤسساتی بودند که در مورد تاریخ و فرهنگ ایران و زبان فارسی به تحقیق می‌پرداختند (پیام نو، س ۳، ش ۱۲، آذر و دی ۱۳۲۶: ۱۱۷).

در سال ۱۹۳۱ م. اتحاد شوروی نسبت به آسیب‌پذیری مرزهای خود، به ویژه بعد از حمله ژاپن به چین و اشغال ناحیه منچوری نگران شد. در نتیجه، کمیته‌های مرکزی حزب کمونیست و کومسومول^۲ یا "اتحادیه جوانان کمونیست پیرو لنینیسم" به‌منظور تدارکات در جهت مقابله با بروز احتمالی جنگ در مرزهای شرقی و جنوبی، حکمی را مبنی بر بسیج

^۱. society for cultural relations with foreign countries. (VOKS)

^۲. Komsomol

دانشجویان در مدارس عالی شوروی برای آموزش مطالعات شرقی تصویب کردند. کمیته آموزش عالی و کمیساریای دفاع خلق‌ها به صورت مشترک تأمین هزینه و تبیین جایگاه ویژه و دروس آموزشی زبان را برعهده گرفتند. هدف این آموزش آماده‌کردن شرق‌شناس، متخصص، مترجم و تحلیلگرانی بود که بر دانش لازم در زمینه تاریخ، اقتصاد، جغرافیای اقتصادی، جامعه‌شناسی و قوم‌شناسی احاطه داشته باشند و آمادگی زبانی برای خدمت و کار در ستاد و واحدهای ارتش سرخ را نیز کسب کرده باشند. در حالی که اولین نیروها عمدتاً به چینی و انگلیسی آموزش داده شدند و پس از سال ۱۹۳۸م. متخصصانی به زبان‌های فارسی و افغانی نیز آموزش دیدند. در سال ۱۹۴۰م. "اداره اصلی تبلیغات سیاسی ارتش سرخ" مدیریت این برنامه‌ها را عهده‌دار شد و هدف این اداره، سازماندهی و هدایت تبلیغات به منظور تضعیف نیروی روحی و روانی ارتش‌های مخالف اتحاد شوروی بود. همچنین آنها به دنبال تدارکاتی بودند تا در صورت بروز جنگ علیه شوروی از سوی دولت‌های به اصطلاح امپریالیستی برای هدایت تبلیغات و ضدتبلیغات در ارتش‌های متخاصم و در میان مردم پشت جبهه گام بردارند. آثار و تفکرات میرزا محمد آخوندزاده (مشهور به محمد سیروس) یکی از بنیانگذاران حزب کمونیست ایران که مدت‌ها در شهرهای شمالی ایران، تبریز و اردبیل فعالیت می‌کرد و در تاشکند و تاجیکستان سابقه فعالیت گسترده مطبوعاتی داشت، نقش مهمی را در این زمینه ایفاء نمود (شمیده، ۱۹۷۴: ۵-۳).

پس از جنگ جهانی دوم، زمانی که ارتش سرخ در ایران و آذربایجان استقرار یافت، واحدهای تبلیغات و ضدتبلیغات شوروی، فعالیت خود را در جهت خنثی‌کردن شایعاتی هدایت کردند که هدف ارتش سرخ را استقرار قدرت مسکو، تباهی و ویرانی اسلام و بی‌بندوباری زنان عنوان می‌کرد. مأموران شرق‌شناسی "اداره اصلی تبلیغات سیاسی ارتش سرخ" گذشته از سازماندهی مجموعه‌ای از گردهمایی‌ها، گزارش‌ها و سخنرانی‌ها در باره ارتش سرخ و شوروی که از طریق بلندگوها و مراکز رادیویی منتشر می‌شد، انجمن روابط فرهنگی ایران و اتحاد شوروی را بنیان نهادند. خانه فرهنگ شوروی و سفارت این کشور، مخارج انجمن را تأمین می‌کرد و هدف اصلی از تشکیل آن، تبلیغات به سود سیاست شوروی در جهان و جذب روشنفکران ایرانی بود (علوی، ۱۳۷۷: ۲۷۴).

در سندی با عنوان «دستورالعمل‌های محرمانه شوروی در مورد اقداماتی که باید جهت اجرای مأموریت ویژه در سراسر آذربایجان جنوبی و ایالات شمالی ایران اعمال شود. ۱۴ ژوئیه ۱۹۴۵/۲۳ تیر در مورد تأسیس انجمن دوستان آذربایجان شوروی در تبریز آمده است:

«برای جذب هر چه گسترده‌تر مردم به انجمن دوستان آذربایجان شوروی از جراید به صورت منظم برای بیان دستاوردهای اقتصادی، فرهنگی و هنری آذربایجان شوروی و دوستی تاریخی خلق‌های آذربایجان جنوبی (ایران) و خلق‌های آذربایجان شوروی بهره‌برداری شود» (بیات، ۱۳۸۰: ۱۵۵).

در ۱۸ آبان ۱۳۲۲ ش. انجمن روابط فرهنگی ایران با اتحاد شوروی شعبه تبریز در مراسمی به مناسبت بیست‌وهفتمین سال انقلاب شوروی، جلسه‌ای را تشکیل داده و با ارسال نامه‌ای به استالین، این رویداد «فرخنده» را تبریک گفتند (آژیر، س ۳، ش پیاپی ۲۶۵، ۲۱ فروردین ۱۳۲۳: ۲). آموزش زبان روسی، بزرگداشت وقایع مهم شوروی و ادیبان و نویسندگان این کشور از دیگر فعالیت‌های انجمن بود (آژیر، س ۳، ش پیاپی ۲۶۶، ۲۳ فروردین ۱۳۲۳: ۲). در اواخر فروردین ۱۳۲۳ ش. روزنامه آژیر تحت مدیریت پیشه‌وری با تبریک به فرهنگستان علوم آذربایجان شوروی، این مؤسسه را «دریای علم و ادب و دانش و فرهنگ» دانست که تحت رهبری «استالین بزرگ» به‌وجود آمده بود (آژیر، س ۳، ش پیاپی ۲۶۷، ۲۶ فروردین ۱۳۲۳: ۱).

همه ابعاد رویکرد تاکتیکی اتحاد شوروی نسبت به آذری‌های ایران را در مراحل بعدی می‌توان در تجربه ارتش سرخ به‌ویژه در واحدهای آذربایجانی، جمعی "اداره اصلی تبلیغات سیاسی ارتش سرخ" پیگیری کرد. به این دلیل که بیشتر نیروهای شوروی که در این واحدها درگیر بودند، پس از جنگ در تعریف استراتژی‌ها و تاکتیک‌های شوروی نسبت به آذربایجان ایران، نقش اساسی ایفاء کردند. اداره سیاسی نواحی تحت اشغال ارتش سرخ در کنترل "اداره امنیت شوروی" بود. حدود ۶ ماه پس از اشغال آذربایجان ایران توسط ارتش سرخ، هیئتی مرکب از فعالان سیاسی آذربایجان شوروی به سرپرستی عزیز علی‌اف از دبیران کمیته مرکزی حزب کمونیست آذربایجان و محب علی قاسم‌اف متخصص در تاریخ روشنفکری قرن نوزدهم آذربایجان به دعوت فرمانده ارتش سرخ از تبریز دیدن کردند. یکی از نتایج ملموس این دیدار، تأسیس یک واحد ویژه در اداره اصلی تبلیغات سیاسی ارتش سرخ، مرکب از عوامل آذربایجان شوروی بود که ایجاد و گسترش تماس با مردم محلی آذربایجان ایران را هدف فعالیت‌های خود قرار داده بود. آذربایجان ایران طی چند سال بعد در معرض مستقیم مبارزه تبلیغاتی شوروی قرار داشت و هدفش گسترش حس آگاهی ملی و تبلیغ مزایای زندگی به شیوه شوروی بود. مهم‌ترین سلاح در این زرادخانه تبلیغاتی، روزنامه "وطن یولوندا: در راه وطن" بود که به ترکی آذری با الفبای فارسی در تبریز منتشر می‌شد. میرزا ابراهیم‌اف اولین سردبیر این نشریه را می‌توان به عنوان معمار اصلی نحوه

برخورد شوروی با آذربایجان ایران در دوره پس از جنگ یاد کرد. در مقطع کوتاه ظهور و سقوط حکومت فرقه دموکرات آذربایجان، تنها نهادی که گسترش یافت، مطبوعات بود که آن نیز زیر نظر شوروی‌ها قرار داشت. علاوه بر "وطن یولوندا" که از قبل منتشر می‌شد، روزنامه آذربایجان نیز زیر نظر مقامات شوروی و با همکاری گروهی از نویسندگان و روزنامه نگاران ایرانی شروع به انتشار کرد و برخی از وظایف روزنامه وطن یولوندا را برعهده گرفت. نویسندگان این نشریه بیشتر مضامینی را مورد بحث قرار دادند که سال‌ها بعد به نکات اساسی تاکتیک‌های شوروی در نبرد آزادی‌بخش ملی تبدیل شد. از آغاز انتشار روزنامه "آذربایجان"، پیشه‌وری نقش سردبیر را برعهده داشت و تلاش می‌کرد سرمقاله روز را بنویسد. زبان ترکی نوشتاری او از منظر واژگانی، روان بود، اگر چه معیارهای دستوری و حتی لغوی استاندارد باکو را رعایت می‌کرد، اما این نویسندگان باکو بودند که اکثر مقاله‌های جدی و سیاسی روزنامه‌های "وطن یولوندا" و "آذربایجان" را می‌نوشتند و یا ویراستاری می‌کردند. آنها از این طریق سعی داشتند که «خط سیاسی» مسکو و باکو را به افکار عمومی آذربایجان ایران تزریق کنند. زبان آنها به شدت شعاری، تبلیغاتی، غلیظ و آغشته با واژگان روسی و یا تعابیر خاص جمهوری شوروی آذربایجان و ادبیات کمونیستی شوروی بود. روزنامه "وطن یولوندا" با عکس‌های رنگی، مقالات و شعارهای تبلیغاتی در باره لنین، استالین، کشاورزان کالخوزها (مزارع اشتراکی شوروی) و کارگران ساوخوزها (مزارع دولتی شوروی) و ژنرال‌های قهرمان ارتش سرخ در باکو به چاپ می‌رسید (وطن یولوندا، ش ۵۵، ش پیاپی ۲۵۸، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۲۴: ۱)، گرچه محل چاپ آن هرگز اعلان نمی‌شد. نوشته‌های هر دو روزنامه و دیگر مطبوعات فرقه، معمولاً با زبانی اغراق‌آمیز در مدح طبیعت، تاریخ و زبان آذربایجان و شعارگونه در مدح لنین، استالین و ارتش سرخ بود. مؤلفین آذربایجانی ایران در نوشتن تحلیل و تفسیرهای سیاسی نقشی نداشتند و آنها بیشتر شعر می‌سرودند و یا در باره ادبیات، زیبایی طبیعت و زبان ترکی آذری و عظمت شخصیت‌هایی مانند بابک و ستارخان مطلب می‌نوشتند (تارنمای رادیو فردا، ۲۶ آذر ۱۳۹۶) و مجسمه‌های این قهرمانان در همه میادین شهرهای آذربایجان نصب شده بود (آزاد ملت، س ۲، ش ۴۹، ۲۱ خرداد ۱۳۲۵: ۱).

ساختاری از نمادهای ملی در حال تحول بود که بعدها در دوره پس از جنگ در چارچوب ادبیات اشتیاق و تبلیغ برای اتحاد ملی آذربایجان شوروی و آذربایجان ایران کاربرد فراوان یافت. سرمنشاء این تحولات به تلاش گروهی از شرق‌شناسان آذربایجانی "اداره اصلی

تبلیغات سیاسی ارتش سرخ^۱ برای ایجاد یک ادبیات ناسیونالیستی به اصطلاح آذربایجان جنوبی باز می‌گشت. اغلب شاعران و نویسندگان این تبلیغات پس از سقوط فرقه دموکرات آذربایجان به اتحاد شوروی گریختند؛ جایی که در آن نقش مهمی در زنده نگه‌داشتن مسئله جنوب و دامن زدن به نمادگرایی و آزادی ملی ایفاء کردند. وظیفه اصلی آنها القای این احساس به مردم آذربایجان ایران بود که آنان وارث یک سنت ملی بزرگ هستند و برای دستیابی به این هدف، شخصیت‌های اسطوره‌ای و تاریخی مشترک میان قفقاز و آذربایجان ایران مطرح شد و بسیاری از صفات مترقی به آنان نسبت داده شد. در این اسطوره‌سازی، رود ارس که بخشی از مرز میان ایران و آذربایجان شوروی را تشکیل می‌داد و می‌توان به آن به عنوان نماد اتحاد و در عین حال نماد جدایی آذربایجان نگریست، از اهمیت فزاینده‌ای برخوردار گشت (نیسمن، ۱۳۸۱: ۳۹-۳۷). این سبک از نوشتن به ادبیات حسرت و جدایی شهرت یافت (جوادی، ۲۰۱۶: ۳۸۵) و در این میان، میرزا ابراهیم‌اف (میرزا اژدر اوغلی ابراهیم‌اف) به‌عنوان معلم فکری آنان نقش مهمی را ایفاء نمود. ابراهیم‌اف از کسانی بود که در سال ۱۳۲۰ش. به عنوان سرپرست گروه فرهنگی اعزامی از سوی حزب کمونیست آذربایجان با ده‌ها نفر از دیگر مأموران سازمان‌های اطلاعاتی شوروی، همراه با ارتش آن به تبریز آمد و در آنجا به راه‌اندازی و انتشار روزنامه "وطن یولوندا"، ناشر افکار ارتش سرخ شوروی و ادبیات سوسیالیستی و کارگری با گرایش‌های شووینیستی دست زد. (کیانوری، ۱۳۷۱: ۱۲۲-۱۲۱) کتاب‌های او به نام "ن روز می‌رسد" (ابراهیم‌اف، ۱۳۶۰: ۳-۱) و "پری خاله و لنین" (ابراهیم‌اف، ۱۳۹۸: ۶-۲) نمونه‌هایی از تلاش او برای ترسیم موقعیت مردم فرودست در آذربایجان و تلاش آنان برای به اصطلاح مبارزه با ظلم و ستم است.

نویسندگانی که در روزنامه "وطن یولوندا" فعالیت می‌کردند، عمدتاً از سوی "اداره اصلی تبلیغات سیاسی ارتش سرخ" استخدام شده بودند و آثاری که از تجارب آنان در آنجا گردآوری شد، در سطح کلان اتحاد شوروی انعکاس داشت و در سال ۱۹۴۷م. سلیمان رستم یکی از این افراد بود. دیوان شعر او با نام "یکی ساحل: دو ساحل" که به کرانه‌های شمالی و جنوبی رود ارس اشاره دارد، جایزه دولتی شوروی را از آن خود کرد و شعر حماسی او به نام تبریز "ده گیش" (زمستان در تبریز) از سوی اوگونیک^۱ (مجله ادبی مسکو) به‌عنوان یکی از بهترین اشعار سال ۱۹۴۹م. مطرح شد. انور ممد خانی نمایشنامه‌نویس و یکی دیگر از نویسندگان مرتبط با روزنامه "وطن یولوندا" در نمایشنامه خود به نام "اد ایچینده" (در

۱. ogoniok (مجله ادبی مسکو)

آتش) به جنبش آزادیبخش ملی در آذربایجان ایران می‌پردازد. جعفر خندان جانشین میرزا ابراهیم‌اف در وطن یولوندا نیز نقش مهمی در نظریه‌پردازی و به خصوص رواج نمادگرایی در جبهه آزادی‌بخش ملی آذربایجان جنوبی ایفاء کرد (نیسمن، ۱۳۸۱: ۴۴-۳۷؛ هیئت، ۱۳۶۹: ۲۲۷). روزنامه "وطن یولوندا" یک گلچین ادبی (آنتولوژی) مفصل از اشعار شاعران آذری را تحت عنوان «شاعر لر مجلسی» (مجلس شاعران) منتشر کرد. در آغاز این کتاب، پیشگفتاری با عنوان «استالین در شعر آذربایجان جنوبی» وجود داشت و در متن کتاب هم، اغلب اشعاری در مدح و ثنای استالین به چشم می‌خورد. (فرزانه، [بی‌تا]: ۲۱۲، تارنمای رادیو فردا، ۲۶ آذر ۱۳۹۶). این کتاب با همکاری گروهی از طرفداران فرقه دموکرات و جمهوری باکو از جمله علی فطرت، میرمهدی اعتماد، حسین صحاف، مظفر درفشی، میرمهدی چاووشی، یحیی شیدا، آذر اوغلی یازمشلار، محمد بی‌ریا، مدینه گولگون، اوهانس غوقاسیان، قلی خان بورچالو و علی توده انتشار یافت. در این مجموعه، جعفر خندان با اشعار «آذربایجان جنوبی»، علی فطرت با «باکو تائراتی»، محمد بی‌ریا با «سلام له لنینگراد»، آذر اوغلی با «باکو سفری»، میرمهدی چاووشی با «داهی رهبر ستالینه»، مدینه گولگون با «یاشا قیزیل اوردو»، حسین صحاف با «ملی حکومت» و علی توده با شعر «سووه ت آذربایجانی» به ستایش نظام شوروی و باکو، ارتش سرخ و حکومت ملی آذربایجان پرداختند و از این طریق دلبستگی خود را به مسکو نشان دادند (شاعر لی مجلسین نشریاتی، ۱۳۲۴: ۲۲۵-۱۸). به طور مثال در خطابه منظوم و بلندی که از سوی "جمعیت شعرای تبریز" به «پدر زحمتکشان» استالین نوشته شد، آمده است:

آذر ایلی بیک، پاک آدیمیز، پاک قانیمیز وار
 کوراوغلی، جوانشیر کیمی مین اصلانیمیز وار
 ایندی گل آچیپ بابکی ایلخانی دوغان یورد
 ساینده سنین سایه لنیر بو قوجامان یورد
 چوخ چوخ یاشا عالمده بیزیم سه وگیلی رهبر
 گون تک ائله دین عالمی عدلینله منور^۱
 (شاعر لی مجلسین نشریاتی، ۱۳۲۴: ۱۸).

۱. ترجمه: ما ملت آذری هستیم، نامی پاک و خونی پاک داریم/ هزار شیرمرد مانند کوراوغلی و جوانشیر داریم/ حالا سرزمینی که بابک و ایلخان را زاده، تبدیل به گلستان شده است/ و در زیر سایه تو (استالین) این سرزمین بزرگ زندگی آسوده‌ای دارد/ در این عالم زنده و پایدار باشی، ای رهبر محبوب/ با عدل خود عالم را نورافشان کردی.

به این ترتیب، سیاست کلی الحاق داوطلبانه آذربایجان ایران به آذربایجان شوروی در بستر فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی اشاعه گردید و حتی پرچم فرقه دموکرات با داشتن یک ستاره شش پر، مشابه پرچم جمهوری باکو بود. (علیزاده، ۱۳۹۲: ۴۱) ساعت تبریز نیز با اختلاف ۱/۵ ساعت، به وقت مسکو تنظیم شده بود (فاوست، ۱۳۷۳: ۱۰۴) و عکس‌های لنین و استالین و نمادهای داس و چکش در تمام خیابان‌ها و ادارات آذربایجان نصب شد (اسکندری، ۱۳۸۴: ۱۷۸). هر گونه اهانت و پاره کردن این‌گونه تصاویر، مجازات سنگینی را برای خاطیان به دنبال داشت (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۱۸۹۵) و اقدامات ارتش سرخ نیز به کرات مورد تمجید قرار گرفت (آزاد ملت، س ۱، ش ۱، ۵ اسفند ۱۳۲۴: ۱). بر این اساس، انجمن روابط فرهنگی ایران و شوروی در برنامه‌های خود تأکید بر تاریخ، زبان و مدنیت آذربایجان را افزود (مرشدی‌زاده، ۱۳۸۰: ۳۱۴). چنانکه در روز سه‌شنبه ۲۷ شهریور ماه ۱۳۲۴ ش. شریفلی به عنوان کارشناس در سالن خانه فرهنگ شوروی در حضور ۱۵۰ نفر از روشنفکران تبریز در مورد منشاء پیدایش کلمه آذربایجان به سخنرانی پرداخت (آذربایجان، ش ۷، ۲۸ شهریور ۱۳۲۴: ۲) و مجله شفق نیز از طرف شعبه آذربایجان این انجمن منتشر شد (فرزانه، [بی‌تا]: ۱۹۳؛ آزاد ملت، س ۱، ش ۶، ۱۵ اسفند ۱۳۲۴: ۲). برخی اعضای حزب توده از تهران برای سخنرانی در این انجمن به تبریز آمدند (فیروز، ۱۳۸۷: ۵۰-۴۹). و کتابخانه مجلس ملی آذربایجان نیز یکی از مراکز فرهنگی مرتبط با فرقه بود (آزاد ملت، س ۱، ش ۶، ۱۵ اسفند ۱۳۲۴: ۱).

انتشار کتاب به زبان آذری مورد توجه شدید فرقه دموکرات قرار گرفت و سیاست شوروی نیز در این برهه زمانی، ترویج زبان ترکی بود (رسولی‌پور و رامی، ۱۳۸۸: ۱۸۳). پیشه‌وری در ۱۴ شهریور ش. ۱۳۲۴ در مقاله‌ای با عنوان «فرقه میز ایشه باشلادی»^۱ (فرقه ما کار خود را آغاز کرد)، استفاده از زبان آذری در امور فرهنگی و اداری را یکی از آرزوهای سازمان خود دانست (آذربایجان، ش ۱، دوره دوم، ۱۴ شهریور ۱۳۲۴: ۱). آماده‌سازی کتاب‌ها به زبان آذری بخش مهمی از فعالیت حزب دموکرات بود و از دیدگاه آنان کتب آموزشگاه‌ها به خصوص در زمینه تاریخ به اندازه‌ای تغییر شکل داده شده بود که از «خامه حقیقت» بیرون آمده بود (ابراهیمی، ۱۳۲۴: ۵). حزب دموکرات چاپخانه‌ای داشت که برخی از نشریات و کتاب‌های موردنظر در آن چاپ می‌شد (ساکما، ۹۵/۲۹۳/۱۳/۱۳۱۶۳). انتشار کتب درسی به زبان آذری برای کلاس‌های اول (انا دیلی، بیرینجی کتاب، ۱۳۲۴)، دوم (انا

دیلی، ایکینجی کتاب، ۱۳۲۴)، سوم (انا دیلی، اوجونجی کتاب، ۱۳۲۴)، چهارم (انا دیلی، دوردونجی کتاب، ۱۳۲۴)، پنجم (آنا دیلی، بیئنجی کتاب، ۱۳۲۴) و ششم (انا دیلی، التینجی کتاب، ۱۳۲۴) بخشی از این سیاست بود.

کتابخانه دولتی مشهور "تربیت" تبریز در دوره حاکمیت فرقه دموکرات، ۲۵ سال از تأسیس آن می‌گذشت. جشن سالگرد تأسیس آن در سالن دبیرستان دخترانه ایران‌دخت تبریز که مجهز به سن و جایگاه ارکستر بود، برگزار شد و دو پرده نمایش از نمایشنامه ترکی «آنامین کتابی» (کتاب مادرم) از نوشته‌های میرزا جلیل محمدقلی‌زاده (متخلص به ملانصرالدین) اجراء شد. تألیفات قلی‌زاده به صورت گسترده در آثار فرهنگی فرقه دموکرات مورد استفاده قرار می‌گرفت (آزاد ملت، س ۱، ش ۱۲، ۲۸ اسفند ۱۳۲۴: ۲).

شوروی با هدف توسعه ایدئولوژی چپ‌گرایانه در زمینه فعالیت‌های علمی، آموزشی و تأسیس مدارس، روابط تنگاتنگی با حکومت ملی آذربایجان برقرار ساخت. چنانکه در تبریز "مدرسه شوروی" را دایر کردند و در آن شعبات مختلف فنی، طبی، ادبیات، هنر و تربیت بدنی برپا شد. شوروی‌ها در این مدارس دروس مهندسی، پزشکی، حقوق و داروسازی را ارائه دادند و آزمایشگاه و لابراتوار ایجاد کردند (آذربایجان، ۲۱/۳/۱۳۲۵: ۲). تحصیل در این مدارس و تمام امکانات رایگان اعلام شد (آذربایجان، ۲۸/۸/۱۳۲۵: ۲) و طبق مصوبات اداره معارف حزب دموکرات، مدارس موظف بودند در مقاطع متوسطه، زبان روسی را تدریس کنند تا محصلان بر ادبیات و فنون روسی مسلط باشند، به طوری که در مدت ۳ ماه و نیم از شروع کار، ۳۰ نفر از این مدارس فارغ‌التحصیل شدند (آذربایجان، ۳۱/۴/۱۳۲۵: ۲).

دانشگاه تبریز بعد از اعطای یک قطعه زمین اختصاصی و تعیین محدوده ملکی آن (ساکما، ۹۵/۳۶۳/۱۱۹) در ۲۲ خرداد ۱۳۲۵ ش. تأسیس شد. این دانشگاه با کمک مدرسان و اساتید شوروی و ارائه دروس علمی و تجربی در رشته‌های پزشکی، هندسه، حقوق، داروسازی، فلاح و پداگوژی^۱ (روش آموزگاری) شروع به کار کرد (علیزاده، ۱۳۹۲: ۳۳). در پداگوژی رشته‌های ادبیات، تاریخ، جغرافیا، فیزیک، ریاضیات، شیمی و طبیعیات وجود داشت. دوره تحصیل پزشکی ۶ سال و پداگوژی ۳ سال بود (آزاد ملت، س ۲، ش ۷۲، ۱۴ مرداد ۱۳۲۵: ۳). یکی از مدرسان دانشگاه، شخصی به‌نام دوتسنت مظفر حاجی‌یف، فارغ‌التحصیل رشته ریاضیات از دانشگاه مسکو بود که پس از اتمام درس به دستور مقامات شوروی در دانشگاه تبریز فعالیت خود را شروع کرد (آذربایجان، ۶/۵/۱۳۲۵: ۱). یکی دیگر از

^۱. Pedagogy

اساتید ریاضی که به تدریس در دانشگاه تبریز اقدام کرد، شخصی به نام مقصود جواداوف صاحب دو کتاب مشهور ریاضیات بود. وی که اهل آذربایجان شوروی بود، در رشته ریاضیات مشهور بود و کتاب‌هایی در این زمینه تألیف کرد که در دانشگاه تدریس می‌شد. در دانشگاه تبریز، فعالیت او تدریس در رشته ریاضیات، هندسه و فیزیک بود. خلیل‌اوف، صاحب مدرک دکترای ریاضیات از دیگر اساتید روسی بود که در دانشگاه تبریز شروع به کار کرد (آذربایجان، ۱۳۲۵/۵/۱۰: ۲). پیشه‌وری نیز در دانشگاه تبریز به تدریس تاریخ ادبیات می‌پرداخت (فرزانه، [بی تا]: ۲۴۳). گنجعلی صباحی نیز که مدت‌ها در شوروی زندگی کرده بود، مدیریت بخش آموزش زبان و ادبیات این دانشگاه را برعهده داشت (صبحی، ۱۳۷۲: ۸۰؛ صباحی، ۱۳۹۳: ۱۴۴).

از مهم‌ترین ابزار تبلیغاتی فرقه، ایجاد دستگاه فرستنده رادیو مرکز تبریز بود و از دیگر کارهایی بود که با کمک کارشناسان شوروی انجام گرفت. رادیو تبریز (دانشیر) در ۲۶ فروردین ۱۳۲۵ ش. به صورت آزمایشی و در ۶ اردیبهشت همان سال رسماً شروع به کار کرد و بعد از تهران، جزء پیشرفته‌ترین مراکز رادیو در ایران بود. به علت عدم وجود رادیو در خانه‌ها، با نصب بلندگو در نقاط مختلف شهر تبریز، برای مردم این امکان فراهم شد تا به استفاده از اخبار و سایر برنامه‌های آن بپردازند (علیزاده، ۱۳۹۲: ۳۴).

به این ترتیب، اصول فنی و مهندسی، فلاح، علم و صنایع حکومت آذربایجان تحت تأثیر مدنیت شوروی قرار گرفت. دموکرات‌ها نیز مدعی شدند که در زیر سایه آنها صنایع، علم، مدنیت و فرهنگ آذربایجان تکامل یافته است (آذربایجان، ۱۳۲۵/۴/۳۰: ۲) و هزاران متخصص، پزشک و مهندس پرورش یافته و زنان نیز باسواد شدند (آذربایجان، ۱۳۲۵/۲/۱۱: ۴). امور پزشکی از فعالیت‌های مهم شوروی‌ها در آذربایجان بود. آنها در زمینه پزشکی و بهداشتی حضوری مؤثر داشته و هر گونه خدمات اعم از پزشکی، بهداشتی و داروسازی را ارائه می‌دادند. چنانکه در تبریز "بیمارستان شوروی" را دایر کردند که در تمام شاخه‌های پزشکی از جمله دندانپزشکی، گوش، حلق و چشم به فعالیت مشغول بودند. همچنین قصد داشتند در سایر شهرستان‌های آذربایجان مانند ارومیه، مهاباد و اردبیل نیز بیمارستان بنا کنند، اما این وعده آنها به دلیل فروپاشی فرقه دموکرات تحقق نیافت (آذربایجان، ۱۳۲۵/۲/۳۱: ۳). در سند مورخ تیر ماه ۱۳۲۴ ش. به برخی اقدامات پزشکی سپاه چهارم ارتش سرخ در همکاری با کنسولگری شوروی در تبریز به ارائه خدمات پزشکی برای حدود ۶۴ هزار نفر از اهالی آذربایجان توسط پزشکان ارتش شوروی اشاره شده است (بیات، ۱۴۰۰: ۵۵-۵۴).

منطقه آذربایجان، مرکزی برای فعالیت‌های هنری گروه‌های متمایل به شوروی از جمله حزب توده و آرامنه بود. اجرای نمایش «انقلاب ۱۹۰۵» نوشته جعفر جبارلی به زبان ترکی (هیئت، ۱۳۶۹: ۱۲۵) یکی از تئاترهای بود که در تبریز به وسیله حزب توده بر روی صحنه رفت. سالن تئاتر آرامیان نیز صحنه اجرای نمایش‌های گوناگون آرامنه تبریز بود و به همراه سالن تئاتر هودانیان در رشت از مهم‌ترین مراکز هنری آرامنه در ایران محسوب می‌شد (آوانسیان، ۱۳۶۹: ۱۵۵، ۲۰۲). از دیدگاه پیشه‌وری، فرهنگ و بهداشت از مهم‌ترین مسائل پیش‌روی فرقه دموکرات بود (پیشه‌وری، ۱۳۸۴: ۱۷). در ۸ فروردین ۱۳۲۵ ش. تئاتر دولتی فرقه در باغ ارگ تبریز شروع به کار نمود (آزاد ملت، سال ۱، شماره ۴، ۱۱ فروردین ۱۳۲۵: ۱). بر این اساس، روابط هنری حزب دموکرات در این زمینه به گونه‌ای پیش رفت که موجب استیلای فرهنگی شوروی بر فرقه شد؛ چنانچه در "مدرسه شوروی" تبریز، دسته‌های تئاتر، موسیقی و نقاشی به فعالیت می‌پرداختند، همچنین یک دسته آکتورال (هنرپیشگان) در مدرسه شوروی ایجاد گردید و فعالیت‌های رسام‌نویسی (طراحی) از سر گرفته شد (آذربایجان، ۱۳۲۵/۴/۲۰: ۲) بازیگران تئاتر آکتورال تبریز به صورت گروهی در سراسر آذربایجان مسافرت نموده و سعی در احیای مجدد هنر و موسیقی ملی و فلکلور آذری نمودند. فرقه دموکرات به احیای موسیقی ائم از آواز، تصنیف و ترانه توجه داشت (آزاد ملت، س ۲، ش ۱۱۲، ۲۳ آبان ۱۳۲۵: ۴) و گروه فلارمونی آذربایجان از جهانگیر جهانگیراف آهنگساز معروف شوروی برای مسافرت به تبریز دعوت نمود و تقاضای تشکیل ارکستر و آموزش نواختن با نت را کرد. او در مدت اقامت در تبریز، ضمن آموزش، ترانه‌های محلی رایج را جمع‌آوری کرده و روی آنها نت گذاشت. یکی از این ترانه‌ها تصنیف «قره گیله» (سیه چشم) بود. (فرزانه، اَبی تا: ۲۰۸). صنعت موسیقی در "خانه مدنیّت شوروی" تبریز شکل تکاملی به خود گرفت، به گونه‌ای که در زمینه موسیقی یک دسته اورکستر سمفونیک متأثر از موسیقی شوروی ایجاد شد (آذربایجان، ۱۳۲۵/۵/۱۹: ۲) و اساتید موسیقی روس مانند یاهو ل سهره بریاقوف^۱، گه اورگی وینوگرادوف^۲ و سهه ویون ستوچنوکسی^۳ در این زمینه مشغول به خدمت شدند (آذربایجان، ۱۳۲۵/۵/۱۸: ۱). آثار جبار قاریاغدی اوغلو خواننده فولکور، مرتضی رضا اوغلو محمدوف (مشهور به بلبل) خواننده تنور اپرا و صمد وورغون (صمد وکیلوف) شاعر و نمایشنامه‌نویس آذربایجان شوروی نیز طرفداران فراوانی داشت. علی

^۱. Yaveh L. Sohre Bryakov

^۲. Geh Orgi Vinogradov

^۳. Sohe Vion Stocheoksi

قلی اوغلو جوادزاده (مشهور به علی توده) شاعر مشهور آذربایجانی که به زبان آذری مسئول نشر کتاب برای مدارس ابتدایی بود (لاهرودی، ۲۰۰۷: ۵۵)، از طرف وزارت معارف فرقه دموکرات به‌عنوان مدیر این مؤسسه انتخاب شد و این ارکستر در ۱۱ شهریور ۱۳۲۴ ش. با سخنرانی جعفر پیشه‌وری و با استفاده از ابزاروآلات موسیقی ارکستر آذربایجان شوروی افتتاح گردید و به اجرای ترانه‌های خلقی، رقص و اپراهای مختلف پرداخت (فرزانه، [بی‌تا]: ۲۰۹).
تئاتر نیز متأثر از تئاتر موزیکال‌درام شوروی بود (ایوانف، ۱۳۵۶: ۱۱۲). میرزا باقر حاجی‌زاده از پیشگامان تئاتر آذربایجان، نقش مهمی در اجرای نمایش‌ها به زبان ترکی داشت (فرزانه، [بی‌تا]: ۲۶۶). دموکرات‌ها مدعی بودند که صنعت تئاتر قبل از تشکیل فرقه، اوضاع نامنظمی داشت و رو به زوال می‌رفت، اما با تأثیر پذیرفتن از هنر و تئاتر شوروی، شکل تکاملی به خود گرفت. فرقه در اجرای تئاتر از بهترین آثار آذربایجان شوروی استفاده می‌نمود و مشهورترین گزیده‌های درام شوروی را اجراء می‌کرد. از جمله این آثار می‌توان به کارهای عزیز حاجی بگلی نین^۱ از جمله کمدی موزیکال "آرشین مال آلان"، "مشهدی عباد یا آن نشد این یکی" و اپرای "اصلی و کرم" اشاره کرد که به همراه آثار دیگر هنرمندان جمهوری آذربایجان شوروی در تبریز به اجراء درآمد (آذربایجان، ۱۳۲۵/۵/۸: ۲؛ آزاد ملت، س ۲، ش ۵۰، ۲۳ خرداد ۱۳۲۵: ۲). لیلی و مجنون، شاه اسماعیل و کوراوغلوی از دیگر اپراهایی بودند که اجراء شدند (فرزانه، [بی‌تا]: ۲۰۹). در اواخر شهریور ۱۳۲۴ ش. حزب دموکرات آذربایجان به مناسبت شصتمین سال تولد لنین و همچنین به جهت تلاش در زمینه اشاعه تئاتر و موسیقی آذری، نشان پرچم سرخ را به عزیز حاجی بگلی نین اعطاء کرد (آذربایجان، ش ۷، ۲۸ شهریور ۱۳۲۴: ۱) و نمایشگاه‌های نقاشی نیز در موزه ملی آذربایجان برگزار می‌شد (آزاد ملت، س ۲، ش ۵۱، ۲۶ خرداد ۱۳۲۵: ۴و۱).

در گزارشی به تاریخ تیر ماه ۱۳۲۴ ش. به اقدامات فرهنگی ارتش سرخ در همکاری با کنسولگری شوروی در تبریز اشاره شده که این خدمات رایگان و اقدامات وسیع تبلیغاتی در آذربایجان به اذعان مأموران شوروی تقریباً ۱ میلیون و ۳۰۰ هزار نفر را تحت پوشش قرار داده بود. از جمله این اقدامات، نمایش ۱۳۴۰ حلقه فیلم، برگزاری ۱۶۰ کنسرت، ۱۱۸۲ جلسه سخنرانی، برپایی نمایشگاه‌های دائمی دستاوردهای شوروی در ۱۷ شهر، گسترش رادیو در ۱۰ شهر برای تبلیغ شوروی و تشکیل ۵۴ گروه آموزش زبان روسی و برگزاری مسابقات ورزشی بود. در پایان این سند، ضمن وعده «ارتقا چشمگیر» اقدامات تبلیغاتی

^۱. موسیقی‌دان، روزنامه‌نگار و نمایشنامه‌نویس مشهور آذربایجان شوروی.

عوامل شوروی در آذربایجان، درخواست ارسال تجهیزات و امکانات تبلیغاتی بیشتری نیز مطرح شده است (بیات، ۱۴۰۰: ۵۵-۵۴). بر این اساس بود که پیشه‌وری در خلال جلسه "جمعیت فرهنگی علاقمندان اتحاد شوروی" در تبریز، ابتدای آبان ماه ۱۳۲۵ ش. با اشاره به روابط فرهنگی فرقه با شوروی تأکید کرد که: «امروز ما در تأسیس مؤسسات علمی و فرهنگی و حتی می‌توانم بگویم در تشکیل دانشگاه ملی، خانه فرهنگ، مدرسه شوروی در تبریز، تک تک اهالی شوروی به‌صورت تنگاتنگ یاری‌رسان بودند. دوستی ما با اتحاد شوروی، ضامن استقلال ایران است. ما برای پیشرفت فرهنگمان باید به اندازه لازم از فرهنگ مترقی شوروی استفاده کنیم» (پیشه‌وری، ۲۰۱۵: ۲۰۰-۱۹۸).

نتیجه‌گیری

قرن بیستم میلادی مصادف با نفوذ تفکر چپ در ایران است. با فروپاشی حکومت پهلوی اول، در ایران فضای باز برای ظهور حرکت‌های منطقه‌ای متمایل به این مکتب مهیا شد. آذربایجان به علت رسوخ برخی تفکرات ملی‌گرایانه که از قضا توسعه‌نیافتگی و محرومیت فراگیر نیز به آن دامن می‌زد، شرایط مساعدی برای پذیرش این ایدئولوژی داشت. با پایان جنگ جهانی دوم، نیروهای نظامی کشورهای اشغالگر در سال ۱۳۲۴ ش. روند خروج نیروهایشان را از ایران بر اساس مفاد قرارداد کنفرانس نهم آذر تهران (۱۳۲۲ ش.) آغاز کردند. شوروی که با پایان جنگ به دنبال کسب امتیاز استخراج نفت شمال و دسترسی به منابع طبیعی ایران در دریای خزر بود، تصمیم گرفت دو حکومت کمونیستی در شمال غرب ایران به وجود بیاورد؛ حکومت‌هایی که بتوانند حضور سیاسی و نظامی این کشور را در شمال غرب ایران تضمین کرده و امکان بهره‌برداری این کشور از منابع نفتی ایران را فراهم کنند. فرقه دموکرات آذربایجان در ۲۱ آذر ۱۳۲۴ ش. اعلام موجودیت کرد و روند اشغال شهرها و مناطق شمال غرب ایران توسط فرقه دموکرات با دخالت مستقیم نظامی ارتش سرخ ممکن شد. وقایعی از جمله تجهیز و تسلیح شبه‌نظامیان مسلح تا کمک به اشغال پادگان‌های ارتش و ممانعت از اعزام نیروهای تقویتی ارتش شاهنشاهی از تهران به تبریز در ۲۸ آبان ۱۳۲۵ ش. را می‌توان از عوامل مؤثر در به قدرت رسیدن فرقه دموکرات آذربایجان به‌شمار آورد. به این ترتیب، فرقه دموکرات با فرامین شوروی، عجولانه و بنا به مصالح مسکو ایجاد شد. سیاست خارجی شوروی در این برهه زمانی که به منظور موفقیت در جهان صورت می‌گرفت، متشکل از مجموعه‌ای از راهبردها با استفاده از قدرت از یک سو و از سوی دیگر با تکیه بر وعده

رهایی‌بخش مکتب مارکسیسم تدوین شده بود. از دیدگاه تعدادی از پیروان فرقه دموکرات، شوروی مسیر و جهت صحیح تاریخ و استالین عامل بر حق تاریخ بود. در نتیجه، سرنوشت فرقه دموکرات با مسیر کلی سیاست شوروی در ایران ارتباط تنگاتنگی داشت. دولت شوروی تمام تسهیلات لازم برای حمایت و پشتیبانی فرقه را فراهم نمود و هدف از این مساعدت‌ها، توسعه زیربنایی و درازمدت بخشی از ایران نبود، بلکه مسکو تداوم حکومت دست‌نشانده خود را دنبال می‌کرد. به‌همین منظور مناسبات و تعاملات گسترده‌ای را با فرقه آغاز کرد و با حضور مؤثر خود بر تمام جنبه‌های اقتصادی و فرهنگی تأثیر گذاشت. فعالیت‌های آنها در این زمینه به‌گونه‌ای بود که دموکرات‌ها ادعا می‌کردند صنایع، فرهنگ، علم و مدنیت آنها، زیر سایه شوروی‌ها تکامل یافته است. این اقدامات اصلاحی، هر چند در واقعیت تاریخی با کاستی‌ها و نواقص فراوان انجام شده است و نمی‌توان بر فرض مخالفت با اصل پیدایش فرقه دموکرات و حساسیت عمومی، آن را نادیده گرفت و تاریخ را وارونه جلوه داد، با این وجود، فرقه دموکرات نیز مانند دیگر جنبش‌های اقلیت‌های قومی در ایران که هیچکدام انسجام ایدئولوژیک نداشتند، مجبور به وابستگی به یک نیروی قدرتمند خارجی یعنی اتحاد شوروی شد و این نقیصه تمام تحرکات این فرقه و حتی اقدامات نسبی نوگرایانه اقتصادی و فرهنگی‌شان را تحت‌الشعاع منفی خود قرار داد.

منابع و مأخذ

اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، مدیریت شمال غرب ایران، اسناد مربوط به غائله آذربایجان، شماره سند ۱۵، [بی‌تا].

۹۵/۲۹۳/۱۲۴۸۴؛ ۲۴۰/۲۲۰۰۳؛ ۲۹۰/۷۱۴۳،
۹۵/۳۶۳/۱۱۹؛ ۹۵/۲۹۳/۹۵۸۳؛ ۹۵/۲۹۳/۱۸۹۵؛ ۹۵/۲۹۳/۱۳/۱۳۱۶۳؛ ۹۵/۲۹۳/۱۱۰۱۴
۹۵/۲۹۳/۱۲۴۵۰؛ ۹۵/۲۹۳/۲۴۴۴؛ ۲۴۰/۱۸۶۴۸؛ ۹۵/۲۹۳/۱۸۹۸؛ ۹۵/۲۹۳/۱۲۴۸۹
۹۹۸/۸۲۰؛ ۹۵/۲۹۷/۹۲۱

کتاب‌ها

فارسی:

آذرنگ، عبدالحسین و دیگران، ۱۳۹۱، *ناگفته‌ها، خاطرات عنایت‌الله رضا*، تهران: نشر نامک.
آوانسیان، اردشیر، ۱۳۶۹، *خاطرات اردشیر آوانسیان از حزب توده (۱۳۲۰-۱۳۲۶)*، کلن آلمان: انتشارات حزب
دمکراتیک مردم ایران.

ابراهیم اف، میرزا اژدر اوغلی، ۱۳۶۰، *آن روز می‌رسد*، ترجمه: ا. کاربیج، تهران: آلفا.

_____، ۱۳۸۹، *پری خانم و لنین*، ترجمه: محمد خلیلی، تهران: گل آذین.

ابراهیمی، فریدون، ۱۳۲۴، *آذربایجان صحبت می‌کند*، چند ورق درخشان از تاریخ پرافتخار ما، تبریز: گونش ایلی.
ابراهیمیان، یرواند، *آذربایجان، حزب توده و فرقه دمکرات، قدرت‌الله روشنی، یادنامه حبیب یغمایی*، یغما، سال ۱۳۷۱، ش. ۳۲
اتابکی، تورج، ۱۳۷۶، *آذربایجان در ایران معاصر*، ترجمه: محمدکریم اشراق، تهران: توس.

اخگر، ایرج، ۱۳۲۷، *مرگ هست و بازگشت نیست*، تهران: چاپخانه مهر.

اسکندری، ایرج، ۱۳۸۴، *خاطرات ایرج اسکندری دبیر اول حزب توده*، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
افتخاری، یوسف، ۱۳۷۰، *خاطرات دوران سپری‌شده، خاطرات و اسناد یوسف افتخاری ۱۲۹۹-۱۳۲۹*، به‌کوشش: کاوه
بیات و مجید تفرشی، تهران: فردوسی.

انا دیلی، ۱۳۲۴، *بیرینجی کتاب*، درس کتابلاری ۱، تبریز: فرزانه.

_____، ۱۳۲۴، *یکینجی کتاب*، درس کتابلاری ۲، تبریز: فرزانه.

_____، ۱۳۲۴، *وچونجی کتاب*، درس کتابلاری ۳، تبریز: فرزانه.

_____، ۱۳۲۴، *دوردونجی کتاب*، درس کتابلاری ۴، تبریز: فرزانه.

_____، ۱۳۲۴، *بئینجی کتاب*، درس کتابلاری ۵، تبریز: فرزانه.

انا دیلی، ۱۳۲۴، *التینجی کتاب*، درس کتابلاری ۶، تبریز: فرزانه.

ایوانف، م. س.، ۱۳۵۶، *تاریخ نوین ایران*، ترجمه: هوشنگ تیزابی حسن قائم پناه، [بی‌جا]: انتشارات حزب توده.

بیات، کاوه، *استالین و فرمان تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان*، گفتگو، شهریور ۱۳۸۰، شماره ۴۹.

_____، ۱۴۰۰، *فرامین تأسیس، اداره و انحلال حکومت فرقه دمکرات آذربایجان*، تهران: شیرازه.

جوادی، عباس، ۲۰۱۶، *ایران و آذربایجان در بستر تاریخ و زبان*، لندن: ایچ. اند اس. مدیا.

حسنلی، جمیل: ۱۳۸۳، *فراز و فرود فرقه دمکرات آذربایجان (به‌روایت اسناد محرمانه آرشیوهای اتحاد جماهیر
شوروی)*، ترجمه: منصور همایی، تهران: نشر نی.

ذوقی، ایرج، ۱۳۶۸، *ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم*، تهران: پازنگ.

پیشه‌وری، جعفر، ۱۳۸۴، *پیرامون تشکیل فرقه دمکرات آذربایجان*، سخنرانی در سالن شیر و خورشید تبریز، ترجمه:
سیروس مددی، آلمان: انتشارات کارگری سوسیالیستی.

شاعر لی مجلسین نشریاتی، ۱۳۲۴، *شاعر لی مجلسی*، تبریز: آبی‌تا.

شرقی، علی، ۱۳۸۸، *نشر اسکناس‌های فرقه دمکرات آذربایجان*، بانک و اقتصاد، شماره ۱۰۳، آذر.

شمیده، ع.، ۱۹۷۴، *میرزه محمد آخوندزاده*، [بی‌تا]: انتشارات روزنامه آذربایجان.

شوکت، حمید، ۱۳۸۶، *در تیررس حادثه، زندگی سیاسی قوام‌السلطنه*، تهران: اختران.

صبحی، گنجعلی، ۱۳۷۲، اؤتن گونلریم، تهران: دنیا.

_____، ۱۳۹۳، روزهای سپری شده، ترجمه: بهروز مطلبزاده، تهران: دنیای نو.

علوی، بزرگ، ۱۳۷۷، *خاطرات بزرگ علوی*، به کوشش: حمید احمدی، تهران: دنیای کتاب.

علیزاده، حسین، ۱۳۹۲، *حکومت ملی آذربایجان، مروری بر رویدادهای سالهای ۱۳۲۴-۱۳۲۵*، انتشار الکترونیک به وسیله مؤلف.

فاوست، لوئیس، ۱۳۷۳، *ایران و جنگ سرد، بحران آذربایجان ۱۳۲۴-۱۳۲۵* ش، ترجمه: کاوه بیات، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه.

فرزانه، محمدعلی، [بی تا]، *گذشت زمان، خاطرات استاد محمدعلی فرزانه*، به اهتمام: صدیقه عدالتی، [بی جا]: [بی نا].

فیروز، مریم، ۱۳۸۷، *خاطرات مریم فیروز فرمانفرمائیان*، به اهتمام: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی دیدگاه، تهران: اطلاعات.

قاسملو، عبدالرحمن، ۱۳۹۲، *چهل سال مبارزه در راه آزادی*، ترجمه: اتحادیه دانشجویان دمکرات کردستان ایران، [بی جا]: [بی نا].

کازمی، بهزاد، ۱۹۹۹، *ملی گرایان و افسانه دمکراسی*، لندن: نشر نظم کارگر.

کیانوری، نورالدین، ۱۳۷۱، *خاطرات نورالدین کیانوری*، تهران: اطلاعات.

لاهرودی، امیرعلی، ۲۰۰۷، *یادمانده‌ها و ملاحظه‌ها*، به کوشش: یدالله کنعانی، باکو: چاپخانه نورلان.

لنچافسکی، ژرژ، ۱۳۵۱، *غرب و شوروی در ایران، سی سال رقابت، حورا یآوری*، تهران: ابن سینا.

مجتهدی، میرزا عبدالله، ۱۳۸۸، *بحران آذربایجان، خاطرات مرحوم آیت‌الله میرزا عبدالله مجتهدی*، به کوشش: رسول جعفریان، تهران: مؤسسه تاریخ معاصر ایران.

مرادی مراغه‌ای، علی، ۱۳۸۲، *از زندان رضا خان تا صدر فرقه دموکرات آذربایجان*، [بی جا]: نشر اوحدی.

مرشدی‌زاده، علی، ۱۳۸۰، *روشنفکران آذری و هویت ملی و قومی*، تهران: نشر مرکز.

معتضد، خسرو، ۱۳۷۶، *درون ارتش شاه، تهران: البرز*.

نیسمن، دیوید، ۱۳۸۱، *ارتش سرخ و چگونگی ابداع آذربایجان جنوبی*، ترجمه: گروه مترجمان، گفتگو، سال ۳۳، خرداد.

هیئت، جواد، ۱۳۶۹، *آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش*، جلد ۲، تهران: مؤلف.

نشریات:

آزاد ملت، ۱۳۲۴/۱۲/۵، دنیا آزاد لغنین قهرمان مدافعی، سال ۱، شماره ۱.

۱۳۲۴/۱۲/۷، فلاح وزیرله یئر بولگوسی حقنده مصاحبه سی، سال ۱، شماره ۲.

۱۳۲۴/۱۲/۱۵، کتابخانه مجلس ملی آذربایجان، سال ۱، شماره ۶

۱۳۲۴/۱۲/۱۵، سوووت مدنیت ایوبنده، سال ۱، شماره ۶

۱۳۲۴/۱۲/۲۸، تبریز تیاتر وسنین انکشاف یولی، سال ۱، شماره ۱۲.

۱۳۲۵/۱/۱۱، آذربایجان دولت تیاتر و سنین آچلیشی، سال ۱، شماره ۴.

۱۳۲۵/۳/۲۱، آذربایجانین رشید اوغلی ستارخانین هیکلندن بیر منظره، سال ۲، شماره ۴۹.

۱۳۲۵/۳/۲۳، آذربایجان دولت تیاتری، بو یوک بسته کار عزیز حاجی بگلی نین شهرت قازانمیش دورد چرده لی، سال

شماره ۵۰.

۱۳۲۵/۵/۱۴، آذربایجان اونیورسیتته سی، سال ۲، شماره ۷۲.

- ۱۳۲۵/۸/۲۳، اورکستر مکتب طالبه لری اوچین کنسرت ویرمیشدر، سال ۲، شماره ۱۱۲.
- ۱۳۲۵/۸/۲۶، ملی ثروت اوجا غیمیز آذربایجان بانکی، سال ۲، شماره ۱۱۴.
- ۱۳۲۵/۳/۲۶، آذربایجان ملی موزه سنین بهزاد آدینا نقاشلیق شعبه سنین افتتاحی.
- آذربایجان، ۱۳۲۴/۶/۱۴، فرقه میز ایشه باشلادی، شماره ۱، دوره ۲.
- ۱۳۲۴/۶/۲۸، اعطای نشان پرچم سرخ به عزیز حاجی بگوف، شماره ۷.
- ۱۳۲۴/۸/۱، تجارت در نتیجه مساعی فرقه دموکرات آذربایجان، بازار تجارتي آذربایجان احیاء می شود، شماره ۳۵.
- ۱۳۲۵/۴/۳۰، سووه ت حکومتی تمدنین ان یاخین دوستی در، شماره ۲۵۴.
- ۱۳۲۵/۳/۲۱، سووه ت آذربایجانیندا قاوحوق تصرفاتی، شماره ۲۷۲.
- ۱۳۲۵/۸/۱۶، اکتبر انقلابینین ۲۹ ایلی مناسبتینه، شماره ۵۴.
- ۱۳۲۵/۴/۱۹، سووه ت اتفاقیندا استراحت حقی، شماره ۲۴۳.
- ۱۳۲۵/۳/۲۱، سووه ت آذربایجانیندا قاوحوق تصرفاتی، شماره ۲۷۲.
- ۱۳۲۵/۸/۱۹، ئوز قصر لرینده ا و توروب قارداش قیر غینی، سال ۲، شماره ۳۶۹.
- ۱۳۲۵/۴/۳۱، آذربایجان معارف اداره سی طرفیندن یینی بیر قدم، شماره ۲۵۵.
- ۱۳۲۵/۵/۶، تبریز ده کی آذربایجان سووه ت مدرسه سنین حرمتلی معلمینین، شماره ۲۶۰.
- ۱۳۲۵/۵/۱۰، سووه ت آذربایجان آدلی سانلی ریاضیات استادلاری، شماره ۲۶۴.
- ۱۳۲۵/۴/۳۰، سووه ت حکومتی تمدنین ان یاخین دوستی در، شماره ۲۵۴.
- ۱۳۲۵/۲/۱۱، سووه ت آذربایجان خلقینین بویوک بایرامی، شماره ۱۸۷.
- ۱۳۲۵/۲/۳۱، سووه ت مریضخانه سی خلقیمیزه کومکی، شماره ۲۰۴.
- ۱۳۲۵/۴/۲۰، گورکملی سووه ت مطبوعات نماینده لری تبریز ده، شماره ۲۴۷.
- ۱۳۲۵/۵/۱۸، سووه ت مدنیت ایونینین ایکی ایللیک فعالیتی و خدمتلی مناسبتیه، شماره ۲۷۰.
- ۱۳۲۵/۵/۱۸، سووه ت اتقاقی اینجه صنعت خادمی، شماره ۲۶۹.
- ۱۳۲۵/۵/۸، تبریز تیاترینین انکشافنده سووه ت مدنیت ایونینین رولی، شماره ۲۶۲.
- آزیر، ۱۳۲۴/۲/۳۰، ره آورد باکو، س ۲، شماره ۲۸۱.
- ۱۳۲۳/۱/۲۱، خلاصه اقدامات و عملیات انجمن روابط فرهنگی ایران با اتحاد شوروی شعبه تبریز، سال ۳، شماره پیاپی ۲۶۵.
- ۱۳۲۳/۱/۲۶، استقلال فرهنگستان آذربایجان شوروی را شادباش می گوئیم، سال ۳، شماره ۲۶۷.
- پیامنو، آذر و دی ۱۳۲۶، پرسید ما پاسخ می دهیم، س ۳، ش ۱۲.
- دنیا، ۱۳۴۷، حضور حزب توده در آذربایجان، سال ۹، شماره ۴.
- ستاره آذربایجان، ۱۳۲۴/۳/۲۴، تهمت لامذهبی در جماهیر شوروی هم مانند سایر تهمتها نقش بر آب شد، سال ۱، شماره ۱۵.
- کیهان، ۲۲ آذر ۱۳۲۴؛ ۲۵ آذر ۱۳۲۴.
- وطن یولوندا، ۱۳۲۴/۲/۲۰، و. ستالین یولداشین خلقه مراجعتی، شماره ۵۵، شماره پیاپی ۲۵۸.